

УДК 343.82

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.20>

## **ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХОДІВ ПРИМУСУ ЯК КРОК ДО ГУМАНІЗАЦІЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

**Красковський Є.М.,**  
*старший викладач кафедри вогневої та спеціальної підготовки,*  
*Пенітенціарна академія України*  
*ORCID: 0000-0002-3615-9932*

**Леоненко О.А.,**  
*старший викладач кафедри вогневої та спеціальної підготовки,*  
*Пенітенціарна академія України*  
*ORCID: 0000-0002-9748-2469*

**Красковський Є.М., Леоненко О.А. Вдосконалення правового регулювання заходів примусу як крок до гуманізації пенітенціарної системи України.**

У статті здійснено комплексний аналіз проблеми нормативно-правового регулювання застосування заходів примусу (фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї) персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах. На основі вивчення практики Європейського суду з прав людини (зокрема рішень у справах «Каверзін проти України» від 15.05.2012 № 23893/03, «Петухов проти України № 2» від 12.03.2019 № 41216/13) та рекомендацій Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню за результатами візитів до України детально розглянуто вимоги *до якості закону* у контексті втручання в права людини в місцях несвободи, а саме: доступність, чіткість, передбачуваність та пропорційність.

Проаналізовано чинне національне законодавство *de lege lata* та підзаконні нормативно-правові акти (Кримінально-виконавчий кодекс України, Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», Закон України «Про попереднє ув'язнення», Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів та ін.) та виявлено його системні недоліки: фрагментарність, розпорошеність норм, колізійність формулювань, надмірне делегування регулювання на підзаконний рівень, що суперечить ст. 92 Конституції України. На підставі емпіричного аналізу офіційних статистичних даних Державної кримінально-виконавчої служби за перше півріччя 2025 року (93 випадки застосування фізичної сили та спеціальних засобів, з яких 51 – кайданки, 42 – фізична сила) висвітлено практичний вимір проблеми та доведено, що чинна модель створює прямі ризики порушення ст. 3 Європейської конвенції з прав людини (заборона катувань та нелюдського поводження), загрожує безпеці в місцях несвободи та залишає працівників системи виконання кримінальних покарань юридично незахищеними в умовах правової невизначеності.

На основі позитивного досвіду кодифікації аналогічних повноважень Національної поліції України (статті 42–46 Закону України «Про Національну поліцію») обґрунтовано нагальну необхідність узагальнення та систематизації всіх норм щодо заходів примусу в єдиному законодавчому акті. Запропоновано конкретну модель такої кодифікації шляхом внесення нового вичерпного розділу до Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та визначено ключові принципи, які мають бути покладені в його основу: законність, абсолютна необхідність, пропорційність, підзвітність та детальне регламентування процедури (обов'язкове попередження, документування, медичний огляд, доповідь керівнику та, в окремих випадках, інформування прокурора та уповноваженого з прав людини). Реалізація цих пропозицій стане реальним кроком до гуманізації пенітенціарної системи України та приведення її у відповідність до міжнародних стандартів.

**Ключові слова:** Державна кримінально-виконавча служба, безпека, заходи примусу, спеціальні засоби, правове регулювання, права людини, пенітенціарна система.

**Kraskovskyi Ye.M., Leonenko O.A. Improvement of the legal regulation of coercive measures as a step towards the humanisation of the penitentiary system of Ukraine.**

The article provides a comprehensive analysis of the problem of normative-legal regulation of the use of coercive measures (physical force, special means and firearms) by personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine in penal institutions and pre-trial detention facilities. Based on the study of the case-law of the European Court of Human Rights (in particular, the judgments in the cases of “Kaverzin v. Ukraine” of 15 May 2012, application no. 23893/03, and “Petukhov v. Ukraine (no. 2)” of 12 March 2019, application no. 41216/13) and the recommendations of the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment following its visits to Ukraine, the requirements for the “quality of law” in the context of interference with human rights in places of deprivation of liberty are examined in detail, namely: accessibility, clarity, foreseeability and proportionality.

The current state of national legislation *de lege lata* and subordinate normative-legal acts (the Criminal-Executive Code of Ukraine, the Law of Ukraine “On the State Criminal-Executive Service of Ukraine”, the Law of Ukraine “On Pre-Trial Detention”, the Internal Regulations of Penal Institutions, the Internal Regulations of Pre-Trial Detention Facilities, etc.) has been analysed, and its systemic shortcomings have been identified: fragmentation, dispersion of norms, conflicting wording, and excessive delegation of regulation to the subordinate level, which contradicts Article 92 of the Constitution of Ukraine. On the basis of an empirical analysis of official statistical data of the State Criminal-Executive Service for the first half of 2025 (93 cases of the use of physical force and special means, of which 51 involved handcuffs and 42 involved physical force), the practical dimension of the problem is highlighted and it is proved that the existing regulatory model creates direct risks of violation of Article 3 of the European Convention on Human Rights (prohibition of torture and inhuman treatment), threatens safety in places of deprivation of liberty and leaves employees of the criminal-executive system legally unprotected in conditions of legal uncertainty.

Drawing on the positive experience of codifying similar powers of the National Police of Ukraine (Articles 42–46 of the Law of Ukraine “On the National Police”), the urgent need for generalisation and systematisation of all norms concerning coercive measures in a single legislative act is substantiated. A specific model of such codification is proposed by introducing a new comprehensive section into the Law of Ukraine “On the State Criminal-Executive Service of Ukraine” and the key principles that should underlie it are defined: legality, absolute necessity, proportionality, accountability and detailed regulation of the procedure (mandatory warning, documentation, medical examination, reporting to the superior and, in certain cases, informing the prosecutor and the Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights). The implementation of these proposals will be a real step towards the humanisation of the penitentiary system of Ukraine and bringing it into line with international standards.

**Key words:** State Criminal-Executive Service, safety, coercive measures, special means, legal regulation, human rights, penitentiary system.

**Постановка проблеми.** Функціонування пенітенціарної системи є одним з найяскравіших індикаторів зрілості правової системи держави. Виконання кримінальних покарань, за своєю суттю, пов’язане з легітимним державним примусом та обмеженням прав і свобод людини. Однак, навіть в умовах несвободи, засуджені та ув’язнені залишаються носіями людської гідності та базових прав, гарантованих Конституцією України та міжнародними угодами.

Однією з найбільш гострих та водночас складних сфер правовідносин у місцях позбавлення волі є застосування персоналом ДКВС заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї. Це – крайні заходи, виняткові інструменти підтримки законності та правопорядку, застосування яких неминуче вступає у прямий конфлікт з фундаментальними правами, зазначеними в Європейській конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ), а саме праві на життя (ст. 2 ЄКПЛ) та праві на свободу від катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження (ст. 3 ЄКПЛ) [1].

Саме тому правове регулювання цієї сфери має відповідати найвищим стандартам *якості закону*: бути чітким, доступним, передбачуваним та вичерпним. Натомість, в ДКВС України скла-

лася парадоксальна ситуація. На відміну від Національної поліції, чий аналогічний повноваження комплексно кодифіковані у статтях 42-46 Закону «Про Національну поліцію» [2], правове поле діяльності ДКВС у цій частині залишається архаїчним, фрагментованим та розпорошеним по десятках нормативно-правових актів різної юридичної сили – від кодексів до внутрішніх наказів Міністерства юстиції.

Така розмитість регулювання, успадкована значною мірою ще з радянської відомчої моделі, створює небезпечну територію правової невизначеності. Ця невизначеність породжує подвійну загрозу: з одного боку, вона є живильним середовищем для зловживань, перевищення повноважень та безкарного насильства щодо в'язнів; з іншого – вона залишає самого співробітника ДКВС юридично незахищеним у кризовій ситуації, ставлячи його перед ризиком або бездіяльності, або неправомірного застосування сили.

Таким чином, проблема полягає у глибокій невідповідності чинної моделі нормативного регулювання застосування примусу персоналом ДКВС сучасним викликам безпеки, міжнародним зобов'язанням України та принципу верховенства права.

**Мета дослідження** – проведення комплексного аналізу поточного стану регулювання заходів примусу в ДКВС, доведення безальтернативності його систематизації та обґрунтування конкретної моделі кодифікації шляхом ухвалення єдиного, вичерпного блоку норм.

**Стан опрацювання проблематики.** Питання правового статусу ДКВС, реформування пенітенціарної системи та дотримання прав засуджених перебувають у фокусі уваги багатьох вітчизняних вчених-правників. Так, фундаментальні аспекти кримінально-виконавчого права досліджували у своїх працях І.Г. Богатирьов, С.К. Гречанюк, О.Г. Колб, М.М. Сикал, І.В. Яковець, М.С. Пузирьов та ін.. Окремі аспекти правового статусу персоналу та застосування заходів впливу були проаналізовані в дисертаційних дослідженнях та наукових статтях, присвячених службовій діяльності ДКВС.

Водночас, актуальними і недостатньо висвітленими в дослідженнях є наступні питання:

Більшість наявних праць або аналізують загальний правовий статус ДКВС, або фокусуються на окремих аспектах дотримання прав засуджених (наприклад, умови тримання, медичне забезпечення), не виділяючи проблему регулювання заходів примусу як самостійний і комплексний об'єкт дослідження.

Практично відсутні дослідження, які б пропонували конкретну законодавчу модель та механізм уніфікації цих норм, особливо з використанням позитивного досвіду реформи Національної поліції як прямого порівняльного зразка.

Таким чином, попри значний науковий доробок у суміжних сферах, проблема системної фрагментації регулювання заходів примусу ДКВС та необхідність її вирішення шляхом кодифікації залишається недостатньо вивченою та надзвичайно актуальною.

**Виклад основного матеріалу.** Будь-яке національне законодавство, що регулює застосування сили представниками держави, має оцінюватися крізь призму міжнародних стандартів. Вони встановлюють не лише підстави для примусу, але й жорсткі вимоги до якості самого закону.

Резолюція ООН «Основні принципи застосування сили і вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку» (07.09.1990) встановлює наступні фундаментальні правила: сила застосовується тільки у разі *крайньої необхідності* (principle of necessity) та в тій мірі, в якій це *необхідно для досягнення законної мети* (principle of proportionality) [3].

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у своїй практиці (наприклад, «Каверзін проти України», «Петухов проти України № 2») чітко вказує, що будь-яке застосування сили до особи, позбавленої волі, яке не є *абсолютно необхідним* (strictly necessary) внаслідок її власної поведінки, є порушенням статті 3 ЄКПЛ [4, 5]. Ключовою тут є вимога *передбаченості законом*. ЄСПЛ наголошує, що закон має бути доступним, чітким, а наслідки його виконання (невиконання) – передбачуваними.

Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (далі – ЄКПТ) у своїх доповідях по Україні неодноразово критикував саме надмірне та неналежно врегульоване застосування сили в пенітенціарних установах. ЄКПТ вимагає чітких інструкцій щодо деескалації, заборони певних небезпечних прийомів та обов'язкової системи документування й медичного огляду після кожного інциденту [6].

Правила 64-68 Європейських пенітенціарних правил чітко регламентують питання застосування заходів примусу: застосування сили має бути мінімальним, персонал має бути навчений

технікам деескалації, а використання спеціальних засобів має бути суворо обмеженим та регламентованим [7].

Таким чином, міжнародні стандарти вимагають, щоб регулювання примусу було:

- а) засноване на законі;
- б) чітким і передбачуваним;
- в) заснованим на принципах абсолютної необхідності та пропорційності;
- г) підкріпленим механізмами підзвітності (документування, контроль).

Чинне українське законодавство на даний час не повністю відповідає цим вимогам. Повноваження персоналу ДКВС України описуються щонайменше по двох рівнях регулювання:

- законодавчі акти;
- підзаконні нормативно-правові акти.

Застосування сили особами рядового і начальницького складу ДКВС регламентується наступними Законами України:

1. Закон «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»: ст. 18 «Права та обов'язки посадових і службових осіб органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів» та ст.19 «Застосування сили персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України» є бланкетними та відсилають до Кримінально-виконавчого кодексу України, Закону України «Про Національну поліцію» та інших, але не зазначено, яких саме, законів України [8]. Крім того, зазначені статті мають дещо протилежні формулювання, які обмежують застосування заходів примусу особами рядового і начальницького складу ДКВС України, навіть при виникненні необхідності такого застосування.

2. Кримінально-виконавчий кодекс України: ст. 106 «Підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї» встановлює підстави застосування, (припинення фізичного опору, групових порушень), обмеження щодо застосування (до жінок з явними ознаками вагітності, неповнолітніх тощо) та порядок застосування (попередження), але її формулювання є надто загальними (злісне невиконання законних вимог персоналу, буйство, масові заворушення), що відкриває простір для широкого тлумачення [9]. До того, ця стаття також відсилає нас до інших законів України, а саме «Про Національну поліцію» і «Про Національну гвардію України».

3. Закон України «Про попереднє ув'язнення»: ст. 18 «Заходи безпеки і підстави для застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї» також встановлює загальні правила застосування примусу, обмеження та випадки, коли персонал місця попереднього ув'язнення має право на такі дії. Але і в цьому випадку допущені досить розмиті формулювання, які допускають подвійне тлумачення (припинення фізичного опору, безчинства) [10].

Підзаконні нормативно-правові акти також викликають ряд запитань та заперечень. Порядок застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї, перелік спеціальних засобів, що і в яких конкретних випадках дозволяється (або необхідно) застосовувати деталізовані не в законі, а в наказах Міністерства юстиції, які затверджують, наприклад, правила внутрішнього розпорядку, організацію охорони та нагляду. Проблема полягає в тому, що це порушує статтю 92 Конституції України, яка вимагає, щоб права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина визначалися виключно законами України [11]. Деталі застосування сили, що є прямим обмеженням права на особисту недоторканність, а інколи і на життя, виводяться на відомчий рівень. Також врахуємо, що підзаконні акти легко змінюються, вони менш прозорі та часто мають грифи обмеження доступу, що унеможливорює громадський контроль та не відповідає вимозі *доступності закону* за стандартами ЄКПЛ [1].

Необхідно врахувати також ризики для практичних працівників слідчих ізоляторів (далі – СІЗО), де утримуються як ув'язнені (згідно Закону України «Про попереднє ув'язнення»), так і засуджені (згідно Кримінально-виконавчого кодексу України) та установ виконання покарань (далі – УВП), де також утримуються засуджені і можуть утримуватись ув'язнені. При необхідності застосування засобів примусу вони мають одночасно керуватися трьома законами та чотирма наказами, які можуть по-різному визначати межі допустимого. Це – прямий шлях до помилки, яка може коштувати або життя і здоров'я, або кримінального провадження проти самого співробітника.

Для доведення доцільності кодифікації норм застосування сили персоналом ДКВС навіть нема потреби шукати далекі іноземні приклади. Достатньо звернутися до успішного досвіду реформування іншого правоохоронного органу в самій Україні. Ухвалення Закону України «Про Наці-



ональну поліцію» у 2015 році стало важливим кроком у частині регламентації примусу. Замість десятків розрізнених інструкцій міліції, законодавець присвятив цьому питанню окремий, вичерпний розділ V «Поліцейські заходи», в якому статті 42-46 мають наступні характеристики:

*А. Чіткі принципи: заходи застосовуються з дотриманням законності, необхідності, пропорційності та ефективності.*

*Б. Вичерпний перелік: від фізичного впливу до застосування вогнепальної зброї.*

*В. Градація заходів: кожен захід має чіткі підстави, а принцип пропорційності вимагає обирати захід, адекватний рівню загрози.*

*Г. Процедурні гарантії: обов'язок попередити про застосування вогнепальної зброї, надати допомогу постраждалим, доповісти керівнику та в окремих випадках повідомити прокурора [2].*

Відповідно, поліцейський, який діє на відкритій місцевості, у непередбачуваній ситуації має значно чіткіший, логічніший та юридично досконаліший інструментарій та правовий захист, ніж співробітник ДКВС, який працює у закритому високоризиковому середовищі. Якщо держава змогла забезпечити *якість закону* для поліції, вона не має права відмовляти у цьому пенітенціарній системі. Логіка регулювання, закладена у статтях 42-46 Закону України «Про Національну поліцію», має бути імплементована, з урахуванням специфіки, у профільний закон ДКВС.

Для об'єктивної оцінки актуальності проблеми необхідно звернутись до статистичних даних, адже аналіз застосування заходів примусу в СІЗО та УВП за перше півріччя 2025 року демонструє важливі тенденції. Протягом першого півріччя 2025 року у виправних та виховній колоніях, виправних центрах та СІЗО спеціальні засоби та фізична сила до засуджених застосовувались у 93 випадках, (у першому півріччі 2024 року 160 випадків). Персоналом ДКВС переважно застосовувались кайданки – 51 випадок та фізична сила – 42 випадки; засоби дратівної дії, кийки гумові гамівна сорочка та вогнепальна зброя не застосовувались.

Аналіз причин застосування свідчить, що лівова частка випадків застосування примусу в СІЗО та УВП зумовлена трьома ключовими факторами:

Фізичний опір та буйство – основна причина, 35 випадків у виправних та виховній колоніях, виправних центрах; саме такі ситуації вимагають від персоналу миттєвої реакції, де правова невизначеність є неприпустимою.

Спроби вчинити засудженими членушкодження чи самогубство; в УВП зафіксовано 19 таких випадків. Це підкреслює необхідність чіткого розмежування в законі заходів безпеки (для порятунку життя) та заходів примусу (для припинення правопорушень та виконання повноважень персоналом), адже застосування сили до особи у стані суїцидального кризу потребує специфічних, медично обґрунтованих протоколів.

Відмова виконувати законні вимоги і слідувати в дисциплінарний ізолятор – 8 випадків в УВП.

В цілому загальна статистика демонструє тенденцію до гуманізації (зменшення випадків застосування на 30-40% та відмова від використання гумових кийків і засобів дратівної та слъозогінної дії), але частота застосування фізичної сили та кайданків (сумарно 93 випадки за пів року по системі) залишається показником, що вимагає надійної законодавчої регламентації. Кожен із цих 93 випадків – це потенційний юридичний конфлікт, де дії співробітника мають бути бездоганно обґрунтовані єдиним Законом.

**Висновки.** Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

– чинна в Україні система нормативно-правового регулювання застосування персоналом ДКВС заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї характеризується наявністю бланкетних норм, фрагментарністю та колізійністю;

– ця система не відповідає міжнародним зобов'язанням України, зокрема стандартам *якості закону* як складової принципу верховенства права, рекомендованим ЄСПЛ;

– розмитість правового поля створює прямі ризики порушення ст. 3 ЄКПЛ (заборона катувань) та водночас залишає співробітників ДКВС юридично незахищеними під час виконання службових обов'язків у кризових ситуаціях;

– позитивний досвід кодифікації аналогічних повноважень у Законі «Про Національну поліцію» доводить як технічну можливість, так і практичну ефективність такого кроку.

З огляду на викладене, пропонуємо:

Визнати необхідність невідкладної та повної систематизації (кодифікації) усіх норм, що стосуються застосування заходів примусу персоналом ДКВС.

Оптимальною моделлю такої кодифікації, на нашу думку, є не ухвалення окремого закону, а внесення змін до Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [8] шляхом доповнення його новим, вичерпним Розділом.

Цей новий Розділ має:

- чітко закріпити принципи застосування примусу: законність, абсолютна необхідність (як захід, коли іншими діями припинити правопорушення не вдалося), пропорційність (мінімальна достатність для припинення правопорушення) та підзвітність (керівнику, а у необхідних випадках прокурору та/або уповноваженому з прав людини);
- встановити вичерпний перелік підстав та межі для кожного виду примусу окремо (фізичний вплив, кайданки, гумові кийки, засоби дратівної та сльозогінної дії, зброя тощо);
- детально регламентувати процедуру: обов'язкове попередження (якщо це можливо), надання домедичної (медичної) допомоги, обов'язкове документування (рапорт) та повідомлення прокурора (уповноваженого з прав людини) в необхідних випадках.

Із ухваленням такого Розділу скасувати всі дублюючі норми у КВК [9], Законі України «Про попереднє ув'язнення» [10] та відповідних підзаконних актах Міністерства юстиції, вивівши це регулювання виключно на рівень одного Закону.

Реалізація цих пропозицій стане реальним кроком до гуманізації пенітенціарної системи, підвищить її ефективність та забезпечить баланс між вимогами безпеки та дотриманням прав людини.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. Ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text) (дата звернення: 20.11.2025).
2. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 02.12.2025).
3. Recommendation CM/Rec(2006)2-rev of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules (revised 2020). (Правило 64-68). URL: <https://rm.coe.int/09000016809ee581> (дата звернення: 20.11.2025).
4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Каверзін проти України» (Заява № 23893/03) від 15 травня 2012 року. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974\\_851#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851#Text) (дата звернення: 20.11.2025).
5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Петухов проти України № 2» (Заява № 41216/13) від 12 березня 2019 року. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974\\_d98#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text) (дата звернення: 20.11.2025).
6. Доповідь Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ЄКПТ) для уряду України щодо проведеного візиту ЄКПТ в Україну з 16 по 17 жовтня 2023 року. URL: <https://rm.coe.int/1680b0e1f9> (дата звернення: 03.12.2025).
7. Recommendation CM/Rec(2006)2-rev of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules (revised 2020). (Правило 64-68). URL: <https://rm.coe.int/09000016809ee581> (дата звернення: 20.11.2025).
8. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23.06.2005 р. № 2713-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text> (дата звернення: 02.12.2025).
9. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення: 02.12.2025).
10. Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30.06.1993 р. № 3352-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text> (дата звернення: 02.12.2025).
11. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 02.12.2025).